

Çıkma Sokakların Oluşumu: İslâm ve Batı Şehirlerinin Mukayesesi

Rauf BELGE¹

Öz

Son yıllarda Avrupa ve Amerikan şehirlerinde ızgara planlı sokaklara ek olarak yeni bir sokak düzeni ortaya çıkmıştır. "Cul-de-sac" olarak bilinen bu yeni düzen, bireyleri şehrin gürültüsünden ve yarattığı çekincelerden korumak amacıyla tasarlanan, yalnız bir yöne çıkışı olan planlı çıkma sokaklardır. Güvenli ve özel bir alan oluşturmasından dolayı, batı şehirlerinde cul-de-sac'lar giderek önem kazanmaktadır. Bu sokakların yapılış gayesi kadim İslam şehirlerinde görülen çıkma sokaklarla benzerlik göstermektedir. Bu durum çıkma sokakların yeniden keşfi olarak nitelendirilmiş, bu çalışmada modern batı şehirlerinde ortaya çıkan cul-de-sac'lar ile geleneksel İslam şehirlerindeki çıkma sokaklar karşılaştırılmıştır. Geleneksel İslam şehirlerinde ve modern batı şehir planlarında gelişen çıkma sokakları konu alan yayınlar incelenmiş, bu yayınlardan hareketle her ikisi arasında farklılıklar ve benzerlikler saptanmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda İslam şehirlerinde çıkma sokakların oluşumunda mahremiyet öncelikli iken batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokakların inşasında daha çok güvenlik kaygısının etkili olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Şehirleri, Batı Şehirleri, Çıkma Sokaklar, Cul-de-Sac, Kültür.

The Formation of Dead-End Streets: A Comparison of Islamic and Western Cities

Abstract

In recent years, a new street system has emerged in European and American cities in addition to the grid-planned streets. Known as "cul-de-sac," this new order is planned as dead-end streets with only one way out, designed to protect individuals from the noise and turmoil of the city. Cul-de-sacs are becoming increasingly important in western cities, as they create a safe and

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, rbelge@pau.edu.tr, [ORCID: 0000-0001-9885-5485](https://orcid.org/0000-0001-9885-5485).

private space. The purpose of these streets is similar to the dead-end streets seen in ancient Islamic cities. This situation has been described as the rediscovery of dead-end streets. The cul-de-sacs that emerged in modern western cities were compared with the dead-end streets in traditional Islamic cities. The publications on the dead-end streets were written about Islamic cities and modern western city plans were examined, and the differences and similarities between the two were tried to be determined based on these publications. As a result of the study, it has been understood that while privacy is a priority in the formation of dead-end streets in Islamic cities, security concerns are more effective in the construction of dead-end streets in western cities.

Keywords: Islamic Cities, Western Cities, Dead-end Streets, Cul-de-Sac, Culture.

Extended Abstract

Dead-end streets have long been thought of as unplanned and irregular urban spaces. Dead-end streets, which are especially characteristic of Islamic cities, have been seen as irregular, complex, and unplanned by western researchers who are accustomed to the grid system. On the other hand, these streets serve a very practical purpose (privacy, protection, and security) (Tümertekin & Özgüç, 2014: 492). This function of dead-end streets continues today. One of the characteristic structures of traditional Islamic cities, cul-de-sacs, has started to be seen in western cities. This situation has been described as the rediscovery of dead-end streets, and the dead-ends in modern western cities have been compared with the dead-end streets of traditional Islamic cities. In recent years, "cul-de-sac" streets have started to be a part of city planning again and have emerged as a new street order in western cities. These "cul-de-sac" streets are very similar to the dead ends found in Islamic cities. This study aims to compare the dead-ends in Islamic cities and the cul-de-sacs in western cities in terms of functional, spatial, and cultural aspects. The similarities and differences between the reasons for the construction of dead-end streets in the cities of Islam and the West are mentioned.

This study was carried out according to the qualitative research method. Printed, electronic and visual sources are widely used data collection tools in qualitative research. The research data for this study came from electronic databases (Web of Science, Google Scholar, ScienceDirect, Turkish National Thesis Center, and Dergipark) as well as printed works. During the data collection process, keywords such as "street" "dead end" "space" "geography" "Islamic city" "cul-de-sac" "dead end street" "blind street" "blind alley" and "dead alley" have been used. "What are the physical and human factors that affect dead-end streets?" "What are the spatial, functional, and cultural characteristics of dead-end streets?" "What are the advantages and disadvantages of dead-end streets?" The analysis was conducted according to descriptive techniques based on these questions. The findings were summarized and arranged for descriptive analysis. The texts were interpreted within the framework of a cause-effect relationship, and some conclusions were reached.

Neighborhoods are an important component of Islamic cities. In Islamic cities, where the neighborhood is a social unit, neighborhoods are divided according to different religions and ethnic groups. Therefore, a neighborhood is a certain part of the city where people who know each other and are responsible for each other's behavior are in social solidarity (Ergenç, 1984: 69). Especially in early Islamic cities, various tribes resided in different neighborhoods (Mumford, 2007: 601). The mosque, which is the most important place that determines the characteristic structure of the neighborhood, is one of the main elements of neighborhood life (Alver, 2010: 124). Most neighborhoods in Islamic cities are small and quiet, consisting of one or two streets or dead-end streets. There is a small mosque at the most vibrant point in the streets (Canatar, 2013: 291). A curved street that separates from the city center, twists between buildings, and sometimes branches into dead-end streets, reaches the masjid in the center of the neighborhood (Ergenç, 2013: 332). Although the streets in the city center are more planned and wider, narrow, and dead-end streets are encountered in the residential area (Acun, 2002: 266). By the way, there are some similarities and differences between dead-end streets in Islamic and Western cities, as follows.

The main factor in the construction of dead-end streets in Islamic and Western cities is privacy and security concerns. However, while the sense of privacy was dominant in the dead-end streets of the Islamic city, the security concerns were more effective in the formation of western-style cul-de-sacs. In the formation of dead-end streets in Islamic cities, the individualistic attitudes, and decisions of the people of the city are effective, while in western cities, planning and rational decisions are effective. In other words, a dead end in Islamic cities emerges organically and spontaneously. On the other hand, cul-de-sacs in western cities are regular streets that emerge according to a particular plan. For this reason, the same style of cul-de-sac can be found in different places. However, dead-end streets in Islamic cities are organic, have local characteristics, and have different characteristics from each other. Dead-end streets are an integral part of Islamic cities and a true representative of local culture, the manifestation of religion and cultural life in the city plan. However, cul-de-sacs in western cities are rather planned structures born from the desire for an individualistic and isolated life.

Giriş

İslam'ın kutsal düsturları, sadece bireylerin dini hayatını değil, aynı zamanda işesi, iskânî ve çevresiyle olan ilişkilerini konu edinir. Toplumsal hayatın büyük bir kısmını kapsayan İslam'ın dünya görüşü, emir ve yasakları, şehrin fiziki ve sosyal görünümünü de belirlemiştir. İslam şehirleri kurulurken, geleneksel bir plan uygulanmıştır. Bu nedenle İslam şehrinin herhangi bir plandan yoksun, kendiliğinden meydana geldiği ve nüfusun gelişigüzel bir şekilde yığıldığı anlayışı doğru değildir (İnalçık, 1995: 250-258). İslam şehri esasında İslam inanç prensiplerine en uygun mekândır (Yerasimos, 1999: 14). “İslâm mimarîsi, İslâmî tutum, duygu ve ifadelerin yansımasıdır (Cansever, 2016: 17).” Başka bir ifade ile İslam dinin düsturlarının mekân üzerindeki yansıması, İslam şehirleridir. Nitekim Tümertekin & Özgüç'ün (2014: 491) de ifade ettiği üzere sosyal ve kültürel değerlerin bir mekân üzerinde şehirselleşme biçimi ve tasarımıyla yansıtılmasının en iyi örneği İslam şehirleri olmuştur. Knox & McCarty'ye göre (2012: 148) İslam şehirleri, kültürel değerleri (dini), ekonomik aktiviteleri (ticaret) ve çevresel koşulları (kurak iklim) en iyi yansıtan şehirlerdir.

İslam şehirlerinin kendine has bazı karakteristik özellikleri vardır. Ana hatları, görünüm ve tasarımlarındaki benzerliklerden dolayı bir “İslam şehri” kavramı doğmuştur (Tümertekin & Özgüç, 2014: 491). Asıl amacı Arap dünyasındaki şehirlerin hangi kentsel tipe ait olduğunu tespit etmek olan İslam şehri kavramı, 1920-1950 yılları arasında batılı şarkiyat çalışmalarının bir parçası olarak geliştirilmiştir (Raymond, 2010: 449). Özellikle Avrupa şehirlerine benzemediği ve farklı özellikler taşıdığı için Batı literatüründe bir “İslam şehri” ve “Doğu şehri” kavramı yerleşmiştir (Ergenç, 2013: 28). Bu kavram ilk olarak Weber tarafından 1921 yılında literatüre kazandırılmıştır (Weber, 2010, 106: Dinç & Üçer Karagel, 2015: 727). Weber'in sosyal bilimler camiasındaki büyük prestiji sayesinde İslam şehri kavramı geniş ölçüde karşılık bulmuştur (Behar, 2019: 29).² Şehir merkezindeki ulu camii, çarşı ve hamam ile bunun çevresinde yer alan dar, dolambaçlı, labirent görünümlü sokaklar, çıkmaz sokaklar ve iç avlulu meskenler İslam şehir kavramının temel elamanlarıdır (Acun, 2002: 266). Benzer özellikleri taşıyan Osmanlı şehri, geometrik bir planı olmayan İslam şehirlerinin genel özelliklerini yansıtır (Bayartan, 2005: 95; Şahinalp & Günel, 2012: 154). Nitekim İslam şehirlerinde olduğu gibi avlulu evler, labirent görünümlü sokaklar ve çıkmaz sokaklar, Anadolu Türk şehrinin genel karakteristiğini oluşturur (Acun, 2002: 259).

² Ancak “İslam Şehri” fikrini eleştiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Mesela C. Behar, İslam şehri kavramını indirgemeci ve genelleyici bir kavram olarak görür. Yazara göre İslam'ın hâkim olduğu bölgelerde şehirler birbirinden farklı ve kendine has bir yapıya sahiptir. Şehirler hatta bu şehirleri oluşturan mahallelerde bile sürekli bir değişim ve hareketlilik söz konusudur. Dolayısıyla yazara göre homojen ve tekdüze bir İslam şehri kavramından söz etmek doğru değildir (Behar, 2019: 33). Ortaylı'ya (2008: 71) göre İslam şehri kavramı esasında geleneksel şehirden farklı bir şey değildir. Zira İslam devri şehirlerinin mekânsal yapısı, yönetimi ve zanaat faaliyetleri açısından geleneksel şehir özelliklerini gösteren ve bulunduğu bölgenin tarımsal merkezliğini yapan yerleşim birimleridir. Ancak yazar, kültürel açıdan bir İslam şehri rengi olduğunu kabul etmektedir.

Stewig (1966), İstanbul’u örnek aldığı çalışmasında İslam şehirlerini “doğu bünyeli, doğulu yapı ve doğulu İslam şehirleri” şeklinde isimlendirmiştir.

İslam hukuku, İslam şehirlerinin fiziki ve sosyal organizasyonuna yansımıştır. Hadislere dayalı olarak şekillenen İslâm inşa hukuku, şehrsel mekânı farklı boyutları ile biçimlendirmiştir. Komşuluk, ikametgâh, mahalle, ev ve sokak bu hadislere göre şekil almıştır (Dinç, 2021: 315). Özellikle İslam’da özel hayat ve mahremiyet, mekânın tanziminde büyük rol oynamıştır. İslam’ın harem kutsallığına ilişkin düsturları dikkate alınmadan, yerel mimarinin ve sokakların özel biçimlerinin anlaşılması zordur. Zira binalar ve sokak biçimleri, İslam hukukunun emir ve yasaklarına sıkı sıkıya bağlı biçimde gelişmiştir (İnalçık, 1995: 259-264). İslam dini, şehirlerin fiziki yapısının şekillenmesinde özellikle toplu yapılan ibadetler ve mahremiyete verdiği önem etkili olmuştur (Şahinalp & Günal, 2012: 153). Bilhassa mahremiyet, İslam şehir yapısından merkezi bir rol oynamıştır (Knox & McCarty, 2012: 151). Bu nedenle İslam şehirleri bölgesel farklılıklarına rağmen, şaşırtıcı bir şekilde benzer özelliklere sahiptir. Bunlar; şehir planında önemle vurgulanmış kapalılık ve mahremiyet, şehrin merkezine çarşı-camii kompleksinin yerleştirilmesi ve yarı-özerk mahallelerin etnik ve dini olarak bölünmesidir (Tümertekin & Özgüç, 2014: 492-493).

İslam’dan önce Arap dünyası şehir hayatı ve şehir kültürüne yabancıydı. İslam dinin doğuşuyla beraber fethedilen topraklarda şehirleşme faaliyetleri hareketlenmişti. İslam dininin bir bütün halinde yaşanması, öğrenilmesi ve öğretilmesi için daimî iskân sahalarına ihtiyaç duyulmuş, bu durum mevcut şehirlerin geliştirilmesi ve yeni şehirlerin kurulmasını sağlamıştı. Müslümanlar, daha önce mevcut olan Mekke, Medine gibi şehirleri geliştirmekle beraber, Basra, Kûfe, Fustât, Kayravan ve Bağdat gibi simge şehirleri de kurmuşlardı. Bunlardan Basra, Kûfe ve Fustât askerlerin ikamet ettiği ordugâh şehirler olup, zamanla İslami bir hüviyete bürünmüşlerdir. İslam dininin şehircilikle ilgili kesin hükümleri az olmakla birlikte, beraberinde getirmiş olduğu düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehirlerin fiziki yapısı ve görünümünde etkili olmuştur (Can, 1992: 111; Zeydan, 2010: 88). İslam’ın şehircilik düzeni Mezopotamya, kuzey Afrika ve İspanya’ya kadar uzanan geniş coğrafyada etkili olmuştur (Kuban, 1968: 54). Nitekim Mekke, Basra, Şam, Fustat gibi İslam şehirlerinin çoğunda, düzensiz, eğri-büğrü, dar ve çok sayıda çıkmaz sokakla donatılmış, labirenti anımsatan bir yol sistemi mevcuttur (Can, 1991: 73). Güneydoğu Asya, Afrika ve Hindistan’da Müslümanların yaşadığı şehirler ve bölgelerdeki mekân kullanımı, diğer etnik ve dini gruplara göre farklılıklar göstermektedir. Sokak düzeni, avlulu ev sistemi ve kadınların sokaktaki az görünürlüğü, Müslüman şehirlerinin en karakteristik ortak özellikleri arasında sayılmaktadır (Abu-Lughod, 1987: 161). Hatta İspanya’da yer alan Sevilla, Granada ve Kurtuba’da geleneksel İslam şehirlerinin karakteristik izlerine rastlanılmaktadır (Knox & McCarty, 2012: 148).

İslam şehirlerinin önemli bir birleşeni mahallelerdir. Mahallenin sosyal bir birim olduğu İslam şehirlerinde mahalleler, farklı din, mezhep ve etnik gruplara

göre ayrılmıştı. Bu nedenle mahalle, birbirini tanıyan ve birbirinin davranışlarından sorumlu olan kişilerin sosyal dayanışma içinde olduğu şehrin belirli bir kesimiydi (Ergenç, 1984: 69). Özellikle erken İslam şehirlerinde çeşitli kabileler, farklı mahallelerde ikamet etmişti (Mumford, 2007: 601). Osmanlı döneminde mahalleler, genellikle 30-40 aileden oluşan birimlerdi (Faroqhi, 2010: 182). Mahallenin karakteristik yapısını belirleyen en önemli mekân olan cami, mahalle hayatının ana unsurlarından biriydi (Alver, 2010: 124). İslam şehirlerinde mahallelerin birçoğu küçük ve sakin bir iki sokak ya da çıkılmaz sokaktan oluşan birimlerdi. Sokakların en hareketli olduğu noktada bir mescit veya küçük bir cami yer almaktaydı (Canatar, 2013: 291). Şehrin merkezden ayrılan kavşikli, binalar arasında kıvrılan ve bazen de çıkılmaz sokaklarla dallanan bir sokak mahallenin merkezinde yer alan mescide ulaşmaktaydı (Ergenç, 2013: 332). Şehir merkezindeki cadde ve sokaklar daha planlı ve geniş olmasına karşılık konut bölgesinde dar ve çıkılmaz sokaklara bulunmaktaydı (Acun, 2002: 266).

İslam şehrinin coğrafi görünümünde fiziksel mesafeden ziyade şehir sakinlerinin görüş mesafesi etkili olmuştur. Söz gelimi konut pencerelerinin yerleşimi, bitişik binaların yükseklikleri ve komşuların birbirine karşı sorumlulukları, görsel mahremiyeti koruyacak şekilde planlanmıştır. Sokağın karşı taraflarında yer alan evlerin kapılarının birbirine bakmaması, başka bir görsel kontrol mekanizmasını oluşturur (Abu-Lughod, 1987: 167). Bu mekanizma, çıkılmaz sokakların inşa edilmesi şeklinde şehrsel mekâna yansımış, zamanla İslam şehirlerinin karakteristik yapılarından biri haline gelmiştir.

İslam şehir modelinin önemli bir parçası olan çıkılmaz sokaklar uzun bir süre plansız ve düzensiz şehrsel mekânlar olarak düşünülmüştür. Çıkılmaz sokaklar, özellikle grid sistemine alışmış olan batılı araştırmacılar tarafından düzensiz, karmaşık ve plansız sokaklar olarak görülmüştür. Halbuki bu sokaklar akılcı bir amaca (mahremiyet, korunma ve güvenlik) hizmet etmektedir (Tümertekin & Özgüç, 2014: 492). Çıkılmaz sokakların bu fonksiyonu günümüzde halen devam etmektedir. Nitekim geleneksel İslam şehirlerinin karakteristik yapılarından çıkılmaz sokaklarının bir benzeri batı şehirlerinde görülmeye başlamıştır. Bu durum, çıkılmaz sokakların modern batı şehirlerinde tekrar önem kazanması olarak tanımlanmış ve çalışmada, bu yeni çıkılmaz sokaklar ile geleneksel İslam şehirlerindeki benzer özelliklere sahip çıkılmaz sokaklar karşılaştırılmıştır. Çıkılmaz sokaklar, son yıllarda yeniden şehir planlamalarının bir parçası olmuş ve özellikle batı şehirlerinde yeni bir sokak düzeni olarak ortaya çıkmıştır. "Cul-de-sac" olarak bilinen bu sokaklar, İslam şehirlerinde gözlemlenen çıkılmaz sokaklarla benzerlik göstermektedir. Bu çalışmanın amacı, İslam şehirlerinde yer alan çıkılmaz sokaklar ile batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkılmaz sokakları fonksiyonel, mekânsal ve kültürel açıdan karşılaştırmaktır. Çalışmada İslam ve Batı şehrindeki çıkılmaz sokakların inşa edilme gerekçeleri arasında benzerlik ve farklılıklara değinilmiştir.

1. Yöntem

Çıkma sokaklar, şehrin somut bir parçası olmasına karşın bu sokakların kökeni, oluşumu ve fonksiyonuna ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Araştırmacıların meseleye dair öznel görüşlerinin olmasından dolayı yorumlayıcı bir araştırma modeli olan nitel araştırma yöntemi seçilmiştir. Araştırmacıların çıkma sokaklara ilişkin görüşlerini bilimsel düzeyde tartışmak için konuyla ilgili yazılmış bilimsel metinlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden içerik (metin-döküman) analizi yaklaşımı ile ele alınmıştır. İçerik analizi sürecinde basılı, elektronik ve görsel kayıtlar veri kaynağı olarak kullanılmıştır. Çalışmada konuyla ilgili yazılmış ikincil kaynaklar incelenmiş, incelenen kaynakların çıkma sokaklara yüklediği anlamlar ve teorik arka planları tartışılmış, vermek istedikleri mesajlar sistematik olarak analiz edilmiştir.

Araştırma verileri, basılı eserlerin yanı sıra Web of Science, Google Scholar, ScienceDirect, YÖK Tez Merkezi, DergiPark gibi elektronik veri tabanlarından elde edilmiştir. Veri toplama sürecinde “sokak”, “çıkma sokak”, “mekân” “coğrafya”, “İslam şehri”, “street”, “geography”, “Islamic city”, “cul-de-sac”, “dead end street”, “blind Street”, “blind alley” ve “dead alley” anahtar kelimeleri kullanılarak tarama yapılmıştır. Bunun sonucunda 19 kitap, 1’i doktora diğer 3’ü yüksek lisans tezi olan 4 lisansüstü tez, 33 makale ve 1 sempozyum bildiri metnine ulaşılmıştır. Bu çalışmalardan elde edilen veriler, araştırmanın amacı doğrultusunda belirlenen “Çıkma sokakların oluşumunda etkili olan fiziki ve beşerî faktörler nelerdir?”, “Çıkma sokakların mekânsal, fonksiyonel ve kültürel özellikleri nelerdir?”, “Çıkma sokakların avantaj ve dezavantajları nelerdir?” gibi sorular esas alınarak içerik analizi yaklaşımına göre çözümleme yapılmıştır. İslam ve batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokaklar, söz konusu sorular çerçevesinde irdelenmiştir. Elde edilen bulgular, içerik analizi yaklaşımı gereği özetlenmiş ve düzenlenmiştir. Metinler, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde yorumlanmış ve sonuçlar karşılaştırma bölümünde tartışılmıştır.

Bu çalışma, konuların dağılımı açısından beş bölüm halinde tasarlanmıştır. Giriş kısmında İslam şehir modelinin genel özelliklerine değinilmiş (1), bulgular kısmında ilk olarak çıkma sokakların fonksiyonel özelliklerine temas edilmiştir (2). Daha sonra geleneksel İslam şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokakların mekânsal, fonksiyonel ve kültürel özellikleri incelenmiştir (3). Sonraki bölümde batı şehirlerinde çıkma sokakları doğuran sebep ve sonuçlara odaklanılmıştır (4). Son bölümde İslam şehirleri ve modern batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokaklar, fonksiyonel, mekânsal ve kültürel anlamda karşılaştırılmıştır (5). Makalede batı şehrinin yeni bir sokak tipine temas edilmekle birlikte, nitel araştırmanın gereği henüz berraklığa kavuşmamış noktalarda kesin hüküm vermekten kaçınılmıştır. Ayrıca çıkma sokaklarla ilgili örnekler yazının geneline serpiştirilerek, metnin doyuruculuğu artırılmaya çalışılmıştır.

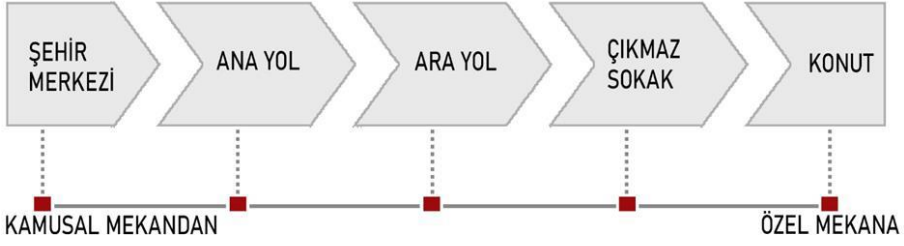
2. Bulgular

2.1. Fonksiyonel Anlamda Çıkmaz Sokaklar

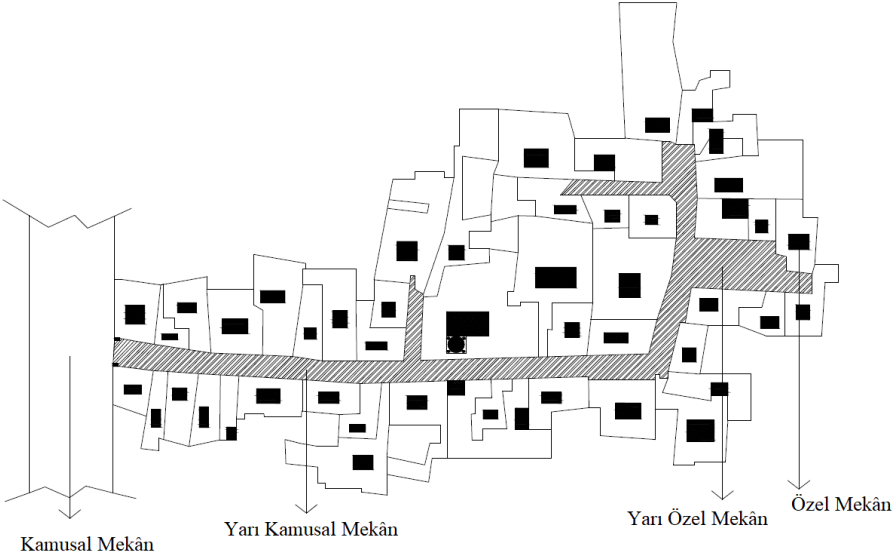
Toplumların yaşam tarzı, dini inanışları ve dünya görüşleri, şehrin plan ve mimarisine akseder. Bir kültürel peyzaj olan şehirselleşmeler, bölgeden bölgeye farklılık gösterir. Şehrin temel öğelerinden olan konut, sokak, çarşı, pazar ve mahalle gibi unsurlar, belli bir kültürel birikim sonucu oluşur. Özellikle sokakların yapısı, uzunluğu ve uzanışı, toplumun sosyal ve kültürel yapısını yansıtır. Toplumun kültürel yapısını yansıtan mekânsal unsurlardan biri de çıkmaz sokaklardır. Çıkmaz sokaklar, Kentbilim Terimleri Sözlüğü'nde "konutları ve bireyleri kentteki dolaşımın gürültüsünden ve yarattığı çekincelerden korumak amacıyla düzenlenen, yalnız bir yöne çıkışı olan, öteki ucu kapalı yol, ya da yer" olarak tanımlanmaktadır (Keleş, 1980: 34). Başka bir ifade ile giriş ve çıkışı aynı yönden sağlanan sokaklardır. Bu sokaklar, görsel ilişkiyi korumak adına karşı karşıya gelmeyen özel konutlara götüren bir tür açık hava koridorudur (Petruccioli, 2008: 145).

Motorlu araçların henüz sahneye çıkmadığı zamanlarda, sokaklar ortak mekân olarak kullanılmıştı. Bu dönemde sokaklar, şehir halkının kaynaştığı ve çocukların oyun oynadığı sosyal alanlardı. Fakat şehirlerin otomobil merkezli olmaya başlamasıyla, sokaklar ortak alan olma özelliğini kaybetmişti (Harvey, 2019: 26). İki ucu açık olan sokaklar, zamanla otomobil egemenliğinde sürekli bir akış ve hareket halinde olmaya başlamıştır. Halbuki çıkmaz sokaklar, fiziki manada yoğun trafik oluşumunu engelleyerek, şehir sakinlerine birçok fırsat sunar. Öncelikle çıkmaz sokaklar sayesinde komşular birbirine daha fazla aşına olur. Yabancıların giriş-çıkışını denetleyen bu sokaklar hem mahremiyeti sağlar hem de sosyal etkileşimi destekler. Kişisel bir alan oluşturan çıkmaz sokaklar aynı zamanda sokak sakinlerinin ortak egemenlik alanlarıdır (Gözüm, 2019: 24-30). Dolayısıyla sokakta ikamet edenler açısından bir mahremiyet, güven ve özel alan oluşturur; bireylerin mekâna aidiyet hissini güçlendirir, mekânı sahiplenmesini sağlar.

Günümüz modern şehirlerinde özel mekân ile kamusal mekân birbirinden kesin bir şekilde ayrılmıştır. Özel mekân olan ev ve binalar, doğrudan kamusal mekân olan cadde ve sokaklara açılmaktadır. Bu durumda çıkmaz sokaklar, özel ve kamusal mekân arasında bir geçiş fonksiyonu görmektedir. Zira çıkmaz sokaklar, söz konusu iki farklı mekân arasında yumuşak, kademeli ve hiyerarşik geçişi sağlayarak bu sorunu ortadan kaldırmaktadır. Çıkmazın girişi yarı kamusal alan iken sona doğru yarı özel alana dönüşür (Bala & Nafa, 2008: 70; Gürbüz Yoldas, 2007: 13) (Şekil 1, Şekil 2). Bu anlamda Bala'nın (2012) "mahallenin üstü açık oturma odası" olarak nitelendirdiği çıkmaz sokaklar, yarı özel ve yarı kamusal mekân işlevini üstlenerek, şehirlerin daha yaşanılabilir hale getirmekle birlikte güvenli ve sosyal ilişkileri gelişmiş bir toplum yapısını oluşmasında önemli rol oynar.

Şekil 1. Geleneksel şehir dokusunda kamusal-özel hiyerarşisi (Kalak & Kalak, 2021: 28).

Şekil 2. Çıkamaz sokaklarda kamusal ve özel mekân oluşumu (Gürbüz Yoldas, 2007: 16).

Kamuya ait bir cadde veya sokağı konut bölgesine bağlayan çıkamaz sokaklar, dışarıdan gelen yabancıların giriş ve çıkışlarını zorlaştırır (Petruccioli, 2008: 145). Yarı kamusal alan olarak çıkamaz sokaklar, sakinlerin kolayca yürüyebildiği sakin ve güvenli bir ortam sağlar. Sosyal izolasyonu azaltarak, sakinlerinin çevresiyle etkileşime girmesine imkân verir. Bu anlamda çıkamaz sokaklarda çevresel farkındalık ve aidiyet hissi daha kolay oluşur. Yer ve aidiyet hissini oluşturması, kentsel mekân tasarımında önemli bir başarı ölçütü olarak kabul edilir (Sınmaz, 2018: 33). Çıkamaz sokaklarda komşuluk ilişkileri güçlenmekte, iletişim ve etkileşim artmakta ve mahalle kültürünün oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bir bakıma toplum mekânı inşa ederken, mekân da toplumu dönüştürmüş ve değiştirmiştir. Bu bağlamda inşa edilen çıkamaz sokaklar, zamanla sokak sakinlerinin sosyal ve kültürel değerlerini dönüştürmüştür.

Kızıltepe'nin (2014: 109-114) tarihi İstanbul yarımadasında (Fatih ilçesi) yaptığı araştırma sonuçlarına göre çıkamaz sokakların üç önemli özelliği

bulunmaktadır. Bunlar komşuluk, mahremiyet ve güvenlidir. Buna göre çıkma sokakta yaşayanların birbirini tanıyor olmaları, yabancıların sokağa rahatça girmemesi, komşuluk ilişkilerinin gelişmiş olması, çocuklar için güvenli oyun alanı olması ve çıkma sokakların ortak organizasyonlar için kullanılması gibi pek çok yararının olduğu tespit edilmiştir. Çıkma sokaklar, şehir ortamında nadir görülen sosyal iletişim ve dayanışmayı sağlaması bakımından oldukça önemli bir fonksiyona sahiptir. Bu sokaklar modern şehrin sunduğu yalnızlık ve bireyci tutumuna karşı bir alternatif olarak görülebilir. Zira şehirler milyonların yalnız yaşadığı mekânlar olarak bilinse de (Uğur & Aliğaoğlu, 2019: 4) çıkma sokakların sağladığı sosyallik, bütünleşme, komşuluk ilişkileriyle bu olumsuz durum azaltılabilir.

Şehir planlamasında çıkma sokaklara yer verilmesi önemli oranda tasarruf sağlar. Söz gelimi Cansever'in (2010: 165) tespitlerine göre çıkma sokak planı uygulandığında yol boyunca gidecek olan şehir altyapısının (su borusu, elektrik, telefon, kanalizasyon vb.) %30 oranında küçülmektedir. Aynı şekilde sokak boyu 3X uzunluğundan 2X uzunluğuna inmektedir. Bu sayede asfalt, kaldırım ve alt yapı için kamu harcamaları önemli oranda düşmektedir. Batıda yapılan çalışmalar da bu durumu destekler mahiyettedir (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 30-31). Çıkma sokaklar, kamu harcamalarında büyük tasarruf sağlamakla birlikte yalnızca tasarruf açısından değil, aynı zamanda çocukların şehirle temasını sağlayan önemli bir mekândır. Çünkü bu alanlar çocuklar için bir oyun parkı işlevini görür. Çıkma sokakta oynayan çocuklar, şehir ortamında karşısındakinin haklarının olduğunu ve o hakları teslim etmeyi öğrenir (Cansever, 2010: 165).

Dünya nüfusunun büyük kısmının yaşadığı şehirlerde, çocuklara çok az yer ayrılmıştır. Şehirlerde yaşayan çocukların günlük yaşamı yetişkinler tarafından belirlenmiş; onlara ayrılan fiziki mekanlar giderek azalmıştır. Günümüz çocukları ev, okul ve eğlence mekânları (Luna park, oyun parkı, spor tesisleri vb.) üçgeninde yaşamaya başlamıştır. Açık ve yeşil alanların azlığı, uzaklığı, güvenlik sorunu ve yoğun trafik akışı, çocukları bu alanlara sıkıştırmıştır. Bu duruma çözüm olarak çıkma sokaklar öne sürülebilir (Othman & Said, 2012: 184-185). Çıkma sokaklar sayesinde çocuklar "evinin önünde" güvenle oynayabileceği bir mekâna kavuşmuş olur. Bu sokaklar, park ve yeşil alanların yetersiz olduğu şehirlerde alternatif oyun mekânları olarak düşünülebilir (Şahin, 2017: 58).

Çıkma sokakların birçok faydası olmasına karşın, bu yapı 1839 yılında Tanzimat Fermanı ile başlayan Batılılaşma hareketlerinden sonra yavaş yavaş terk edildi, yerini ızgara planlı ve iki ucu açık sokaklara bıraktı (Bala & Nafa, 2008: 70). Günümüzde Batılılaşma hareketlerinin etkisiyle birçok şehrin eski tarihi dokusu korunamamış ya da çok az korunmuştur. Özellikle bu süreçte çıkma sokaklar yok olmaya başlamış; sokaklar caddelere dönüşmüştür (Göney, 2020: 9-10). Birçok şehrin geleneksel ve tarihi kent dokusunda izine rastlansa da çıkma sokaklar giderek azalmaya başlamıştır. İslam'ın egemen olduğu bölgelerde bulunan

şehirlerin eski nüvelerinde izine rastlanan çıkmaz sokaklar, nostaljik birer yapı olarak varlığını sürdürmektedir.

2.2. İslâm Şehirlerinde Çıkmaz Sokaklar

İslam dini geniş bir coğrafyada hâkim olduğundan zengin bir kültürel çeşitliliğe sahiptir. Farklı coğrafi koşullardan dolayı çeşitli coğrafi görünüme sahip şehirler ortaya çıkmış olsa da bu şehirlerin bazı ortak mekânsal özellikleri bulunmaktadır. Yerasimos'un (1999: 10) belirttiği üzere bu şehirlerin tek ve değişmez ortak kentsel görüntüsü dolambaçlı dar sokaklar ve çıkmaz sokaklardan oluşmasıdır. Bunun temel nedeni İslam şehirlerinin İslam hukuku ile yönetilmesidir (Gözüm, 2019: 33). Hatta ikonik bir değere dönüşen çıkmaz sokaklar, İslam kent morfolojisinin birincil şekilsel ögesi olarak görülmüştür (Petruccioli, 2008: 145).

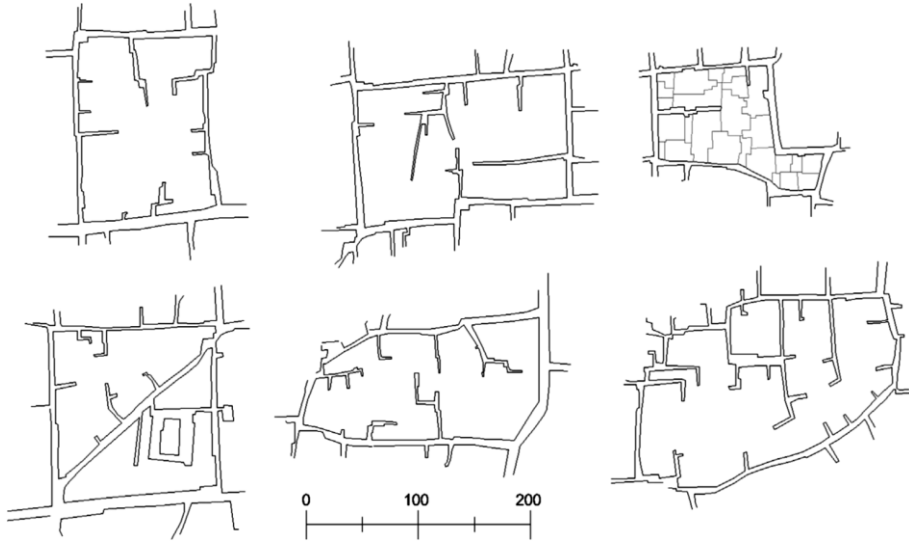
Çıkmaz sokak kültürünün yaygınlaşmasında, İslam dininin aile mahremiyeti ve dokunulmazlığına verdiği büyük öneminin etkisi vardır. İslam kültüründen etkilenmiş Akdeniz şehirlerinde de çıkmaz sokaklar, yerleşmenin gelişiminde önemli rol oynamıştır (Petruccioli, 2008: 145). İstanbul, Bursa, Halep, Kudüs, Şam ve Kahire gibi İslam dünyasının önde gelen şehirlerinde çıkmaz sokakların oluşması, dinin etkisiyle açıklanabilir (Doğan, 2002: 17). Geçmiş dönemlerin ve kültürlerin izlerini yansıtan bu şehirlerde çıkmaz sokak oluşumu, söz konusu şehirlerin "İslam şehrine" dönüştüğünü göstermektedir. Dinin, ailenin özeline verdiği önem, şehrin mekânsal ve mimari yapısında etkisi olmuştur. Dolayısıyla çıkmaz sokaklar, İslam'ın düşünce geleneği ve tasavvurunun dışavurumudur.

İslam şehir kültüründe yollar üç ana kategoride ele alınmaktadır. Birincisi şehrin dışından merkeze doğru uzanan ve üzerinde büyük kamu binalarının yer aldığı ana caddelerdir. İkincisi şehrin merkezinden ya da ana caddelerden mahallelere açılan sokaklardır. Sonuncusunu ise mahalle içerisinde kalan dar, dolambaçlı ve çıkmaz sokaklar oluşturur. Bu bağlamda İslam şehir morfolojisinde sokaklar, bir mahalleden diğerine ve bir uçtan bir uca kişilerin rahatça geçmesine izin vermez. Sokaklar, büyük, küçük ve çıkmaz sokak şeklinde hiyerarşik olarak sıralanır. Görünüşte karmaşık ve labirent gibi algılanan bu düzen, esasında kontrol mekanizması, mahremiyet ve koruma gibi avantajlara sahiptir (Kalak & Kalak, 2021: 4; Yerasimos, 1999: 13). Bu yapı, ızgara planlı şehir planına alışmış olan batılılara ilk bakışta karmaşık görünse de İslam şehirleri tamamen akılcı bir amaca (mahremiyet, korunma ve güvenlik) hizmet etmektedir (Tümertekin & Özgüç, 2014: 492).

Fetih yoluyla Bizans'tan alınan Şam ve Halep ile Sasanilerden Müslümanların kontrolüne geçen Bağdat gibi şehirlerde düz antik yollar eğrilmeye ve büğrilmeye başlamış, bazı yollar ise uçlarından kapatılarak çıkmaz sokaklara dönüştürülmüştür. Öte yandan İslam dininin hâkim olduğu eski Mezopotamya ve Doğu şehirlerinde çıkmaz sokaklar bulunmaktaydı. Ancak İslam'ın hakimiyetinden sonra çıkmaz sokaklar daha belirgin ve çok tekrarlanan mekânsal bir unsur olmuştur. Nitekim Osmanlı dönemi Arap şehirleri uzmanı A. Raymond'un tespitine

göre, Osmanlı döneminde Fas'ta çıkma sokaklar toplam yol uzunluğunun %52,4'ünü, Cezayir'de %45,7'sini, Kahire'de %46'ını, Bağdat'ta %24,6'sını ve Şam'da %43,1'ini oluşturmuştur (Can, 1991: 76-102; Uğur & Aliğaoğlu, 2019: 29).

İslam dininin etkisiyle ortaya çıkan Osmanlı şehirlerinde şehir içi mekân kullanımı fonksiyonel anlamda ikiye ayrılır. Bunlar; iktisadi, dini ve kültürel faaliyetlerin toplandığı merkezi kısım ile bunun dışında kalan konut alanlarıdır. Şehrin merkezinde yollar geniş ve planlı iken konut alanlarında dar ve çıkma sokaklar bulunur. Konut alanları daha çok organik dokuya sahip mekânlardır (Aliğaoğlu & Uğur, 2016: 214-220). Çünkü şehrin merkezi kısmının dışında kalan meskûn sahalarda belli bir plan uygulanmamıştır (İnalçık, 1995: 252). Bu sahaların planı ve inşası, mahalle sakinlerinin istek, icap ve ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir (Göney, 2011: 285). Çıkma sokaklar da bu meskûn alanlarda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle İslam şehirlerinde çıkma sokak organik bir şekilde ve kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Konut bölgelerinde ortaya çıkan çıkma sokaklar ilk bakışta düzensiz ve plansız bir biçimde geliştiği izlenimini vermektedir. Oysa İslam şehirlerindeki çıkma sokakların oluşumunda dini hayatın etkisi vardır.

Şekil 3. İslam şehirlerinde çıkma sokak düzeni, Şam. (M. Dabbour, 2021: 55)

İslam şehirlerinde sokaklar düzensiz ve dolambaçlıdır; genellikle bir çıkma sokakla biter. Harita ve hava fotoğraflarında bir labirenti andıran sokak sistemi, şehri ziyaret edenler açısından yoldan çıkaran bir kargaşa olarak algılanır (Raymond, 1994: 6). Sokaklar dar olup, genişlikleri daha ziyade yaya ve yük taşıyan hayvanlara göre yapılmıştır. Sokakların yönü, genişlikleri ve doğrultuları sık sık değişir. Dar ve geniş sokaklar, düzensiz olarak birbirini takip eder. Bazı sokaklar, bir sona ulaşmadan kesilir. Bunlar, uzun veya kısa uzunlukta olabilen çıkma sokaklardır (Stewig, 1966: 7) (Şekil 3). Şehirde “yollar, çoğunlukla genelden

mahreme doğru incelen ağaç dalları gibi düzenlenmiştir.” Yollar, yapı adalarına doğru uzanan çıkmaz sokaklardan oluşur (Aliğaoğlu & Uğur, 2016: 220). İslam şehirlerinde cadde ve sokakların kenar kısmı binaların ön cephesiyle değil, avlu duvarlarıyla sınırlanmıştır (Can, 1992: 116). Mahallenin ana eksenini olan bu sokaklar, İslam şehir planlamasında ulaşım ekseninden ziyade bir iç ve dış mekân olarak algılanmaktadır. Söz gelimi Osmanlı şehirlerinde çıkmaz sokakların mekânsal kullanımı sadece sokak sakinlerine ait olduğundan “özel sokak (tarik-i has)” olarak nitelendirilmiştir (Tankut, 2007; Kalak & Kalak, 2021: 5). Sokakların bittiği nokta, mahremiyet ve özel yaşamın başladığı yerdir. Sakinleri dışında çok az kişinin kullandığı çıkmaz sokaklar, mahremiyet mekânı olan konutlar ile kamu alanı olan sokaklar arasında bir geçiş alanıdır. Bu alan, bir nevi kapı eşiğinin doğal bir uzantısı gibidir (Behar, 2019: 86). Çıkmaz sokaklar, herkesin geçtiği sokaklardan farklı olarak genellikle o sokakta oturanlar tarafından kullanılmaktadır (Faroqhi, 2010: 196).

Batılı araştırmacılar, doğu şehirlerinde çıkmaz sokakların oluşumunu, doğu toplumunun irrasyonel yönüyle açıklamışlardır. Ancak Kuban (1982: 207), bu noktada Avrupalıların, İslam ve Türk şehirini anlamadığını ve yanlış yorumladıklarını ifade etmektedir. Yazar, doğu şehirlerinde çıkmaz sokakların teşekkülünü, işlevsel nedenlerle meydana geldiğini ileri sürmüştür. Zira doğulu şehir yapısının tipik bir belirtisi olan çıkmaz sokakların ortaya çıkmasında İslam’ın mahremiyete verdiği önemin büyük rolü vardır. Mahremiyet duygusu, kendi içlerine çekilmiş sakin sokaklar, girişleri dikkati çekmeyen evler ve aradan geçişlere olanak vermeyen yolların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Stewig, 1966: 8). Çıkmaz sokaklarla donatılmış labirenti andıran sokak sistemi, İslam şehirlerin birçoğunda mevcuttur. Şehrin ikamet bölgelerinde yoğunlaşan çıkmaz sokaklara Halep, Şam, Basra, Kûfe, Fustat, Kayravan, Mekke ve Medine gibi birçok İslam şehrinde rastlanmaktadır. Söz konusu şehirler morfolojik görünüşleriyle benzer şehir tipini ve ortak bir kimlik ortaya koymasını İslam dini ile açıklamak mümkündür (Can, 1992: 111-121). İslam şehirlerinde görülen çıkmaz sokak meselesi, İslam etkisiyle gelişen Türk şehirlerinde de vardır. Türk şehirlerinde meskenlerin oluşumunda gözlenen ferdiyetçi yaklaşım çıkmaz sokakların ortaya çıkmasında temel etkidir (Kuban, 1968: 69).

İslamiyet’in etkisiyle gelişen Osmanlı şehirlerinde iviceçli (dolambaçlı) sokakların varlığı, çıkmaz sokakların oluşumunda etkili olmuştur. Eğri, bükürü ve düzensiz şekillere bürünen sokaklar, mahremiyeti ve güvenliği sağlamak amacıyla uç noktalarından kapatılmış, bu durum çıkmaz sokakların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Böylece yabancıların geçişine imkân vermeyen çıkmaz sokaklar, sokak sakinleri için özel bir alan oluşturmuştur (Bayartan, 2005: 88). İslam şehirlerinde çıkmaz sokakları ana yollardan evlere uzanan özel yollar olarak gören Kuban’a göre evlerin yerleştirilmesinde gözlenen bireyci tutum, çıkmaz sokakların oluşmasına yol açmıştır. Zira “çıkılmaz sokaklar evlerin ana yola uzantıları olarak değerlendirilmelidir, yoksa evlere ulaşan yollar olarak değil; çünkü evlerden önce yollar yoktu. Çıkmaz sokaklar, kentin genel yaşantısından kişisel hücrelere

ulaşan öğeler değil, tersine hücrelerin dışarıya uzanmış kollarıydı (1982: 84, 165, 184).” Daha önce değinildiği gibi çıkma sokakların oluşumunu tetikleyen başka bir husus ise İslam dininin özel mülkiyete verdiği değerdir. Yani İslam şehirlerinde bireyler başkalarına doğrudan zarar vermediği sürece herkesin kullandığı kamusal alanlara tecavüz edebilmektedir (Gürbüz Yoldas, 2007: 29). Diğer bir deyişle şehirde bireysel mülkiyet, kamu mülkiyetinden daha değerli kabul edilmektedir (Gözüm, 2019: 35). İslam şehirlerinde bu durum “fina” kavramı ile tanımlanmıştır. Yani kamusal alanın özel alan gibi kullanılmasıdır. Sokaktaki bireyler evinin önündeki kamusal alanı geçici olarak işgal edebilmekte bazen de burayı kalıcı olarak kullanma hakkına sahip olabilmektedir (Bala, 2018: 340). Kişi, kendisine çıkar sağladığı ve komşular için bir engel oluşturmadığı sürece kalıcı surette sokağı işgal edebilmektedir. Yani çıkma sokaklar, sakinleri tarafından kendisine en fazla yarar sağlayacak şekilde, özelleştirme süreci sonucunda oluşmaktadır (Yerasimos, 1999: 11-13). Bu nedenle birey ve grupların müdahale ve tecavüzleriyle eğri-büğrü, düzensiz hale gelen sokak sistemi, mahremiyeti ve güvenliği sağlamak için uç noktalarından kapatılarak çıkma hale getirilmiştir (Can, 1991: 74) (Foto 1).

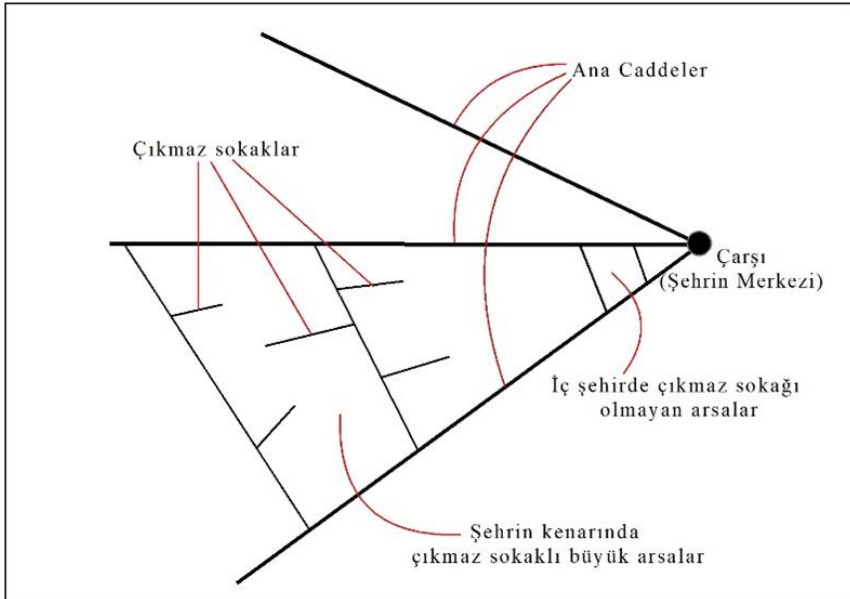

Foto 1. Bir Çıkma Sokak Örneği (Nusaybin, Yenituran Mah.)

İslam şehirlerinde doğrudan devlete ait kamusal mekândan söz edilmemektedir. Şehirde araziler, hükümdar, şahıs veya vakıflara ait olabilmekteydi. Bunun yanında aynı sokağı paylaşan komşuların ortak malı olduğu alanlar vardır. Mesela çıkma sokaklar, sakinlerinin ortak malı sayılmaktadır. Zira Şeriye sicillerinde tarik-i has olarak geçen çıkma sokaklar, bir nevi mülk statüsündedirler. Yani İslâm hukukuna göre bu sokaklar, arsa sahiplerinin ortak malı olduğundan mekânsal düzeni de mülk sahiplerinin isteklerine göre şekillenmiştir. Hatta sokak sakinleri ortak bir anlaşma yaparak, sokağın girişine bir kapı yaparak sokağı dışardan gelenlere kapatma hakkına sahiptirler. Üstelik

çıkılmaz sokak üzerinde bir ev sahibi kendi evini sattığında sokak üzerindeki hissesini de beraberinde satabilirdi (Yerasimos, 1999: 10; Dinç, 2021: 337).

Türk-Osmanlı şehirlerinde çıkılmaz sokakların oluşumunda birden fazla faktör etkili olmuştur. Öncelikle emniyet ve dışarıda gelen tehlikelere karşı korunma duygusu, çıkılmaz sokakların oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu nedenle, Türk-Osmanlı şehir planının kargaşa ve gelişigüzel bir şekilde geliştiğini kabul etmek doğru değildir. Göney'e göre, çıkılmaz sokakların ortaya çıkmasının diğer bir nedeni, cadde ve sokak sistemidir. Bilindiği üzere Türk-Osmanlı şehirlerinde cadde ve sokaklar, Ulu Camii Meydanı'ndan çevreye doğru ışınsal bir şekilde uzanmaktadır. Yol şebekesi merkezden çevreye doğru bir ağacın dalları gibi yayılmıştır. Şehir merkezinden çevreye doğru gidildikçe cadde-sokaklar arasındaki mesafe artmaktadır. Bu nedenle yeni sokak açmak yerine çıkılmaz sokaklar inşa edilmiştir (Şekil 4). Ayrıca şehirlerin üzerinde kurulduğu topografik yapı, çıkılmaz sokakların oluşmasında etkili olmuştur. Özellikle deniz, nehir ve dik yamaçların kenarlarında şehirlerde çıkılmaz sokaklara rastlanır (Stewig, 1966: 8; Göney, 2011: 285; Göney, 2020: 9-10). Tekerekli arabaların az ve daha çok ana yollarda kullanılması; sokakların ise insan ve yük taşıyan hayvanlara hizmet vermesi, çıkılmaz sokaklara ortam hazırlayan diğer sebepler arasında sayılabilir (Gürbüz Yoldas, 2007: 33).

Şekil 4. Çıkılmaz sokakların oluşumu (Stewig, 1966: 11)

İslam şehirlerinde mahalleler, idari birim olmaktan ziyade kültürel bir mekân olarak algılanmaktadır. Zira mahalleler, farklı grupların ikamet ettiği idari birimlerdir. Bazı araştırmacılar, İslam şehirlerinde çıkılmaz sokakların meydana

gelişini mahallelerin farklı dini ve etnik yapıdan oluşmasına bağlar (Stewig, 1966: 9). Mahallelerin dışa kapalı mekânlar olması, giriş çıkışları ve hudutları sınırlamış ve bu durum çıkmaz sokakların meydana gelmesine neden olmuştur. Mesela Osmanlı döneminde İstanbul'da mahallelere yabancı girişini engelleyen çıkmaz sokaklar, bir nevi mahallenin diğer mahalle ile olan sınırını belirlemiştir (Canatar, 2013: 291). Bu bağlamda şehirdeki sosyal uzaklık, sosyal mahremiyetin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Çıkmaz sokakların inşası ile sosyal uzaklık sağlanmış, böylece çıkmaz sokak sakinleri dışında kalan gruplarla sınırlı bir uzaklık oluşturmuştur (Kalak & Kalak, 2021: 9).

İslam şehirlerinin konut dokusu, odaların iç avluya baktığı açık avlulu evlerden oluşan kompakt bir yapıdır. Bu yapı, sıcak bölgelerde serinlik sağladığı gibi, ailenin mahremiyetine verilen önemi de yansıtmaktadır. Ayrıca yabancıların eve yaklaşmasını kısıtlayan çıkmaz sokaklar sayesinde ailenin özel yaşam alanı korunmaktadır (Pacione, 2009: 471). Bazı araştırmalara göre İslam şehirlerinde çıkmaz sokakların oluşmasında esas faktör iklim özellikleri olmuştur. Buna gerekçe olarak, sokakların eğri-büğrü ve dar oluşu, gölgelik alan sağlaması ve rüzgârdan kaynaklanan tozları engellemesi gösterilmiştir (Can, 1991: 75). Nitekim İncili & Akdemir (2016: 4-5), Kilis şehrinin geleneksel tarihi dokusunda çıkmaz sokakların varlığını iklim özellikleriyle açıklamaktadır. Şehirde çıkmaz sokaklar hâkim rüzgâr yönüne göre şekillenmiş; kuzeybatı, batı kuzey istikametlerinde çıkmaz sokaklar daha fazla inşa edilmiştir. Ayrıca Kilis şehrinde sokaklar daha çok uzak bir noktaya ulaşmak için kullanılırken, çıkmaz sokaklar ise dar bir alanda yaşayanları ilgilendirmektedir. Aliğaoğlu (2003: 66), Afyon şehrinde çıkmaz sokakların oluşumunu birden fazla faktörle izah etmektedir. Şöyle ki, Afyon şehrinin geleneksel dokusunu meydana getiren mahallelerin farklı tarihlerde kurulması ve birbirinden bağımsız bir şekilde gelişmesi, İslamiyet'in rolü ve topografyanın etkisi çıkmaz sokakların oluşumuna tesir etmiştir. Kalak & Kalak'a (2021: 22) göre Siverek şehrinin geleneksel kent dokusunda kültür, mahremiyet, sosyal yaşam, düzensiz arsa sınırları, kentin işinsal büyümesi çıkmaz sokakların oluşumuna yol açmıştır.

2.3. Batı Şehirlerinde Çıkmaz Sokaklar

Batı şehirlerinde mekâna özgürce sahip olma gücünün hayati bir özgürlük olduğu ifade edilmekte, bireylerin korku duymadan amaçsızca sokaklarda dolaşma özgürlüğünden bahsedilmektedir (Harvey, 2016: 257). Bir düzensizlik mekânı olan sokaklar, tüm bireylerin ve unsurların özgürleştiği yer olarak bilinir. Sokak bir geçiş ve sirkülasyon yeri olmakla birlikte aynı zamanda bir buluşma mekânıdır. Sokakta insanlar birbiriyle karşılaşır ve yaklaşır. Sokaklar bir grubun (öznenin) oluşmasına izin vermez. Bir iletişim mekânı olan sokaktan geçişin yabancılaştırıcı bir karakteri bulunmaktadır (Lefebvre, 2019: 22-25). Ancak son dönemlerde Batı şehirlerinde sokağı bir sirkülasyon ve kargaşa ortamından kurtarmak amacıyla cul-de-sac olarak nitelendirilen çıkmaz sokaklar inşa edilmiştir. Bu sokaklar daha ziyade şehrin kenar mahallelerinde ve banliyölerinde yaygınlaşmıştır.

İngilizce'de çıkmaz sokak manasında kullanılan “cul-de-sac” esasında Fransızca bir kelime olup “çuvalın dibi” manasına gelir (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 28). Çıkmaz sokak kavramının İngilizce'de olumsuz bir algısının olduğunu “blind street”, “blind alley”, “dead end”, “dead end street” kelimelerinden anlamak mümkündür. Bu kelimelerdeki çıkmaz sokak tanımı, kör ve ölü manalarıyla olumsuz bir çağrışım uyandırmaktadır. Bu sokakların olumsuz bir imajının olması, Batı şehirlerinde hâkim plan olan grid sistemindeki gibi geçişlere imkân vermemesinden kaynaklanmaktadır.

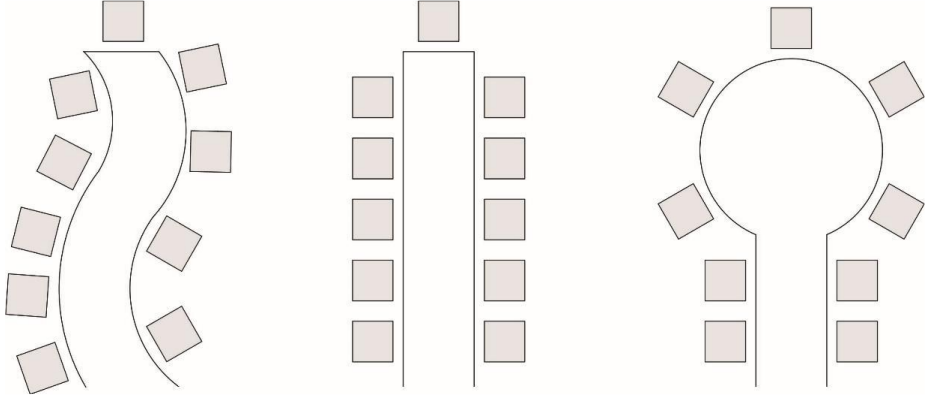
Çıkmaz sokakların Avrupa'daki geçmişi esasında eskilere dayanır. Mesela Orta Çağ'da Alman, Fransız ve İngiliz şehirlerinde az da olsa çıkmaz sokaklar bulunmaktaydı. Bu sokaklar, daha ziyade plansız, sağlıksız şehirleşmeden ve sosyal bölünmüşlükten doğmuştu (Cozens & Hillier, 2008: 54). Bu nedenle Orta Çağ Avrupa şehirlerinde görülen çıkmaz sokaklar, İslam şehirlerinden farklı özelliklere sahiptir (Bala & Nafa, 2008: 69). Daha önce de anıldığı üzere İslam şehirlerinde çıkmaz sokakların oluşumu dinin özel mülkiyete ve mahremiyete verdiği önemle açıklanmaktadır.

Orta Çağ Avrupası'nda dar ve çıkmaz sokaklar, devlet tarafından tehlike arz eden yapılar olarak görülmüştür. Mesela Fransa'da çıkmaz sokaklar, iktidarın giremediği ve suç oranının yüksek olduğu mekânlardı. Buralar, iktidarın şehirde ortaya çıkan isyan ve ayaklanmalara müdahalede engelleyici bir role sahipti. Bu yüzden III. Napolyon, Paris'teki dar ve çıkmaz sokakları yıkıp yerine geniş bulvarlar inşa etmiştir (Mumford, 2007: 432-456). Sonraki yıllarda Avrupa, Amerika ve Kanada şehirlerinde uygulanmaya başlanan grid sistemi, günümüzde neredeyse batı şehirleriyle özdeşleşmiş bir plandır. Ancak zamanla ızgara planının birçok dezavantajının olduğu ortaya konulmuştur. Yapılan bilimsel araştırma sonuçlarına göre ızgara planlı sokaklar komşuluğu önler, çocukların sokak oyunlarını engeller, evin mahremiyetini dışa açar, toz, duman, gürültü ve çöp yayar ve son olarak ise yaşlıları korkutur. Izgara planlı sokak sisteminde insan faktörü ihmal edilmiştir. Bu sokakların inşa edilmesinin temel nedeni basit ve daha ekonomik olmasıdır (Asaber, 1990: 186). Bu nedenle başta Amerikan şehirleri olmak üzere Kanada ve Avrupa şehirlerinin birçoğuna grid sistemi uygulanmıştır.

İngiltere'de 1875 yılına kadar çıkmaz sokakların yapımı yasaklanmıştır. Ancak 20. yüzyılın başlarında başlayan “bahçe şehir” hareketiyle çıkmaz sokaklar yeniden gündeme gelmiştir. Son yıllarda İngiltere'de orta sınıf zenginler tarafından rağbet gören çıkmaz sokaklar, genellikle şehrin banliyölerinde yoğunlaşmıştır. Yapılan araştırmalara göre bireyler, çıkmaz sokakta bulunan evlere sahip olmak için %20 daha fazla ödeme yapmaktadır (Dailymail, 2013). Kanada'nın Halifax (Yeni İskoçya) şehrinde yapılan bir çalışmaya göre çıkmaz sokaklar, grid sistemli sokaklara göre %30'a daha fazla değer kazanmıştır (Asabere, 1990: 185).

Izgara planlı sistem motorlu araçlarının kullanımının artmasıyla beraber bütün Amerikan şehirlerine yayılmaya başlamıştır. Cul-de-sac olarak bilinen çıkmaz sokaklar, motorlu araçların egemenliğine son vermek, sokaklarda trafik

yoğunluğunu azaltmaya yönelik bir çözüm önerisi olarak geliştirilmiştir. Bu hususta ilk adım New Jersey'e bağlı Radburn şehrinde uygulanmıştır. 1920'li yılların sonlarına doğru motorlu araçların rahatsız edici gürültüsünden uzak çıkma sokaklar inşa edilmiştir (Charmes, 2010: 358). Daha sonra bu plan, diğer Amerikan şehirlerinde uygulanmıştır.

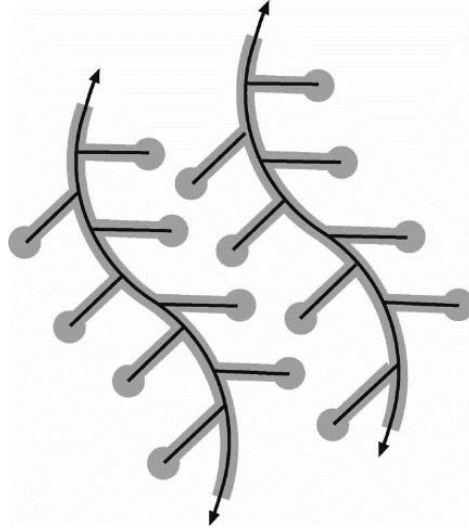
Şekil 5. Batı şehirlerinde inşa edilen bazı çıkma sokak tipolojileri (Gözüm, 2019: 32).

Amerikan şehirlerinde belli başlı üç sokak planı bulunmaktadır: Izgara planlı sokaklar, yuvarlak sokaklar (loop street) ve çıkma sokaklar (Southworth ve Ben-Joseph, 2004: 31). Çıkma sokakların da kendi aralarında farklı tipolojileri bulunmaktadır. Bunlar eğrisel, doğrusal ve adacıklı çıkma sokak şeklinde tasarlanan sokak çeşitleridir (Gözüm, 2019: 32) (Şekil 5). Bunlar daha çok motorlu araç odaklı çıkma sokak şeklinde tasarlanan yapılardır.

1950'li yıllardan sonra cul-de-sac'lar Amerikan şehirlerinin banliyö yerleşmelerinin temel yapısı olarak tercih edilmeye başlamıştır (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 28). Amerikan şehirlerinde çıkma sokaklar, genellikle nüfus ve konut yoğunluğunun düşük olduğu banliyö alanlarında yayılmıştır. Bu nedenle Batı şehirlerinde çıkma sokakların, yerel ayrıcalık ve bölgeselleşme ile güçlü bir ilişkisi vardır. Çıkma sokaklar, şehirde bir ayrıcalık olarak özel bir yerleşim alanı vurgusu yapmaktadır. Bu sokaklar, şehrin diğer kesimlerinden bir kopuş ve izole alanı temsil etmektedir. Bu manada batı şehirlerinde çıkma sokakların inşa edilme gerekçesi ile "gated community" olarak bilinen "güvenlikli siteler" arasında yakın bir benzerlik bulunmaktadır (Charmes, 2010: 360) (Şekil 6, Şekil 7).

Şekil 6. Chicago'da çıkmaz sokak düzeni (Google Earth, 2022).

Şekil 7. Batı şehirlerinde bir çıkmaz sokak düzeni (Cozens & Hillier, 2008: 55).

Batı şehirleri üzerinde yapılan akademik çalışmalara göre çıkmaz sokaklar, normal sokaklara göre daha güvenlidir. Yapılan araştırmalar, sokak düzeni ile suç unsurları arasında sıkı bir korelasyonun olduğunu göstermektedir. Güvenlik açısından Batı şehirlerindeki geleneksel sokak düzeni, modern sokak düzenlerinden daha başarılıdır. Şehrin geleneksel dokusundan yer alan çıkmaz sokaklar, şehrin en güvenli mekânları olabilirler (Hillier, 2004: 31-45). Bu konuda Johnson & Bowers (2010: 105) İngiltere'nin Merseyside metropoliten şehrinin bir

bölgesinde çıkmaz sokaklarla hırsızlık suçu arasındaki ilişkiyi irdelemiştir. Buna göre iki ucu açık olan cadde ve sokaklarda geçirgenlik daha fazla olduğu için suç oranı, çıkmaz sokaklara göre daha yüksektir. Özellikle kıvrımlı olan çıkmaz sokaklarda hırsızlık oranı daha düşüktür. Böyle alanlarda mahalle yapısı homojen olduğu için resmi olmayan sosyal kontrol (informal social control) daha güçlüdür ve bu durum suç olaylarını caydırma özelliğine sahiptir.

Batıda yapılan bilimsel çalışmalar, çıkmaz sokaklarda ikamet edenlerin iki ucu açık sokaklara göre daha iyi komşuluk ilişkilerine sahip olduğunu göstermektedir (Hochschild, 2013: 229). Çünkü çıkmaz sokak sakinlerinin sayıca az olması ve sakinlerine özel bir ortam sunması, karşılıklı görünürlüğü artırmaktadır (Brown & Werner, 1985: 547). Bu sayede komşuların birbirinin adını bildiği ve beraber kahve içtiği mekânlar olmuştur. İngiltere’de yapılan bir araştırmaya göre çıkmaz sokakta yaşayanlar ülkenin en mutlu insanları olduğu tespit edilmiştir. Buna göre çıkmaz sokakta ikamet edenlerin beşte dördü sokağın yapısından dolayı kendisini mutlu hissetmiştir (Dailymail, 2013).

Sokak sakinleri açısından bakıldığında çıkmaz sokakların birçok avantajı bulunmaktadır. Yerel sakinlerin mahremiyetini sağlayan çıkmaz sokaklar, araç trafiği olmadığı, çocukların oynayabileceği güvenli ve sessiz bir ortam sunmaktadır. Izgara planlı sokak yapısının aksine komşuluk ilişkilerini ve mahalle kültürünü güçlendirmektedir (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 30-31). Çıkmaz sokaklar, sokağa giren-çıkanı daha rahat izleme imkânı sunmakla beraber sokağa giren suçlunun kaçma şansını sınırlamaktadır. Sokakların trafiğe kapanması ile evlerin girişi, merdivenleri, avlusu ve otoparkı bir bütünü teşkil eden mekânsal unsurlar haline gelir. Bu sayede sokaklar, özel alan gibi kullanılabilir (Charmes, 2010: 359). Ortak kullanım alanı, yabancıardan mahrumiyet ve sokak mülkiyeti, sokağa aitlik hissinin oluşmasını sağlar. Böylece komşuluk ilişkileri güçlenir, sosyal dayanışma ve uyum oluşur (Hochschild, 2015: 6). Brown & Werner’in (1985: 539-546) tespitlerine göre çıkmaz sokaklar, sokak sakinlerinin davranışlarını etkilemektedir. Bu sokaklarda ikamet edenlerde komşuluk ilişkisi ve bağı normal sokaklara göre güçlüdür. Komşular özellikle Noel ve Cadılar Bayramı gibi özel günleri birlikte kutlama oranı normal sokaklara göre daha yüksektir.

Çıkmaz sokakların en büyük avantajı çocuklar için oyun yeri ve açık alan işlevi görmesidir (Othman & Said, 2012: 184-185). Hochschild’e (2013: 229) göre çıkmaz sokaklar, söz konusu işlevi üç şekilde yerine getirir. İlk olarak çıkmaz sokaklar yerel alanlar olduğu için aileler kendi gözetiminde çocukların dışarda oynamasına müsaade etmeye eğilimli olur. Ayrıca çocuklar izlendiklerinin farkında oldukları için, sokaktayken uygun olmayan eylemlere katılma ihtimalleri daha düşüktür. Son olarak çıkmaz sokakta motorlu araçların geçişi söz konusu olmadığı için çocuklar, grup halinde kesintisiz bir şekilde oynama şansına sahiptir. Böylece çıkmaz sokaklar, çocuklar arasında mahalle bilincinin oluşmasını sağlamakla birlikte daha canlı bir sokak yapısının oluşumuna zemin hazırlar.

Asabere'ye göre (1990: 186) çıkmaz sokaklar, konutların düzenlenmesinde ve yönlendirilmesinde esnekliği mümkün kılar; böylece mekânsal düzenlemelerde yaratıcılığı sağlar. Çünkü çıkmaz sokaklarda evler, ızgara planlı yapılarda olduğu gibi tek yöne bakmaz ve tekdüze değildir. Bu alanlar, aynı zamanda sokağa giren suçluların yakalanmasını kolaylaştıran bir yapıya sahiptir. Sokağa giriş-çıkışların sınırlı olmasından ötürü insan, bisiklet ve otomobil trafiği yoğunluğu düşüktür. Bu sayede sokaktan kaynaklanan gürültü, kirlilik ve egzoz dumanı da azaltılmış olur. Son olarak sokakta ikamet edenlerin sayısı az sayısı olduğu için komşuluk ilişkileri diğer sokak tiplerine göre daha iyi gelişmiştir.

Çıkmaz sokaklar, yerel yönetimler açısından da oldukça yararlı yapılardır. Mesele New Jersey'ye bağlı Radburn'da yapılan araştırmalara göre çıkmaz sokaklar, normal ızgara planlı şehir yapısına göre daha az kamu harcamasına yol açmaktadır. Öyle ki sokak büyüklüğü (asfaltlı alan), su ve kanalizasyon alt yapı uzunluğu %25 oranında azalmıştır. Ayrıca trafik yoğunluğu düşük olduğu için trafik kazaları daha az meydana gelmektedir. Söz gelimi Dayton (Ohio) şehrine bağlı Five Oaks ilçesinin bazı küçük mahallelerinde normal sokaklar, çıkmaz sokaklara dönüştürülmüştür. Bu mahallelerde kısa süre zarfında trafik yoğunluğu %67 ve trafik kazaları %40 oranında düşmüştür. Aynı şekilde genel suç oranlarında %26 ve şiddet içeren suçlarda ise %50'ye yakın bir düşüş gözlemlenmiştir (Southworth & Ben-Joseph, 2004: 30-31).

Çıkmaz sokaklar, son dönem Amerikan şehirlerinde popüler olmaya başlasa da birtakım eleştirilere maruz kalmaktadır. Yapılan eleştirilere göre çıkmaz sokaklar mahallenin yürünebilirliğine (walkability) zarar vermektedir. Zira Amerikan şehirlerinde çıkmaz sokaklar, otomobil merkezli olarak inşa edilmekte ve bu durum sokak sakinlerinin daha fazla otomobillere bağımlı hale getirmektedir. Yapılan diğer bir eleştirisi ise acil durumlarda itfaiye, polis ve ambulansların çıkmaz sokaklara rahat girip çıkamamasıdır (Hochschild, 2015: 1). Çıkmaz sokaklar insanları sosyalleştirme gibi fonksiyonu bulunmamakla birlikte sosyalleşme eğiliminde olan kişilerin işini kolaylaştırır. Aynı şekilde iki ucu açık sokaklar, komşuların etkileşimde bulunmasını esasında engellemez. Diğer insanlarla bağ kurmak istemeyen kişilere uygun bir ortam hazırlar (Brown & Werner, 1985: 560). Bu anlamda sokağın yapısı ve şekli sosyalleşme konusunda insanların eğilimini "kolaylaştırıcı" fonksiyonu bulunmaktadır.

3. Karşılaştırma: Benzerlikler ve Farklılıklar

Çıkmaz sokaklar, bir şehirde yaşayan bireylerin hayat görüşü ve yaşam tarzının mekâna yansımış halidir. İslam'ın kadim şehir medeniyetinden günümüz modern batı toplumuna kadar, insanların güven ve mahremiyet duygusu şehirlerin sokak yapısına yansımıştır. Bu çalışmada mahremiyeti ve güvenli bir ortamı amaçlayan çıkmaz sokak formu incelenmiştir. Avrupa, Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri'nde cul-de-sac'ların inşa edilmesi, çıkmaz sokak kavramını yeniden düşünmemize yol açmıştır. Çalışmada İslam şehirlerinde yer alan çıkmaz sokaklar ile batı şehirlerinde ortaya çıkan çıkmaz sokakları fonksiyonel, mekânsal ve

kültürel açıdan karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda konuyla ilgili yapılmış çalışmalar incelenmiş, içerikleri analiz edilmiştir. Bu çalışmalardan hareketle Tablo 1’de yer alan benzerlik ve farklılıklara ulaşılmıştır.

Tablo 1. İslam Şehirlerindeki Çıkılmaz Sokaklar ile Cul-de-sac’ların Karşılaştırılması

	İslam Şehirlerinde Çıkılmaz Sokaklar	Batı Şehirlerinde Çıkılmaz Sokaklar (Cul-de-sac)
Benzerlikler	Güvenli bir ortam oluşturmuştur.	
	Aile mahremiyetini sağlama amacı vardır.	
	İnşa edilmesinde bireysel tutum etkili olmuştur.	
	Komşuluk ilişkileri gelişmiştir.	
	Giriş ve çıkışlar aynı yerden sağlanır.	
	Sokakların uzunluğu, düz veya kavisli olabilir.	
Farklılıklar	Dar ve dolambaçlıdır.	Geniş ve simetrik bir şekildedir.
	Farklı sosyo-ekonomik statüde olan kişiler tarafından paylaşılır.	Aynı sosyo-ekonomik statüde olan kişiler tarafından paylaşılır.
	Doğal ortam şartlarından etkilenmiştir.	Doğal ortam değiştirilmiştir.
	Organik bir oluşuma sahiptir.	Planlı bir şekilde oluşmuştur.
	Şehrin eski nüvesinde izlerine rastlanılmaktadır.	Şehrin kenar semtlerinde ve banliyölerde yoğunlaşmıştır.
	Her gelir sınıfına hitap edebilir.	Orta ve üst gelirli sınıfa hitap eder.
	Zamanla önemini kaybetmiştir.	Giderek önem kazanmaya başlamıştır.
	İnsan ve yük hayvanların giriş ve çıkışına uygundur. Motorlu araçların giriş ve çıkışı oldukça zordur.	Motorlu araçların giriş ve çıkışına uygundur.
	Sokaklar, evlerin avlu duvarlarıyla sınırlanmıştır.	Sokak ve konutlar arasında bir bahçe veya yeşil alan bulunmaktadır.
	Konutlar birbirine bitişik veya yakındır.	Konutlar arasında mesafe bulunmaktadır.

İslam şehirlerindeki çıkılmaz sokaklar ile cul-de-sac’ların inşasında etkili olan temel etken mahremiyet ve güvenlik endişesidir. Ancak İslam şehri çıkılmaz sokaklarında mahremiyet duygusu baskın iken batı tarzı çıkılmaz sokakların oluşumunda güvenlik kaygısı daha fazla etkili olmuştur. İslam şehirlerinde çıkılmaz sokakların oluşumunda şehir halkının bireyci tutumu ve kararları, batı şehirlerinde ise planlamacı ve rasyonel kararlar etkilidir. Başka bir ifade ile İslam şehirlerinde çıkılmaz sokak organik bir şekilde ve kendiliğinde ortaya çıkmaktadır. Buna karşın batı şehirlerindeki cul-de-sac’lar, belli bir plan doğrultusunda ortaya çıkan düzenli sokaklardır. Bu nedenle farklı yerlerde aynı tarz çıkılmaz sokaklara rastlanabilmektedir. Oysa İslam şehirlerindeki çıkılmaz sokaklar organiktir, yerel özellikler taşıyor ve birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Çıkılmaz sokaklar, İslam

şehirlerinin ayrılmaz bir parçası ve yerel kültürün gerçek bir temsilcisi olup, dinin ve kültürel hayatın şehir planında tezahür etmiş halidir. Oysa batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar daha ziyade bireyci ve izole bir yaşam isteğinden doğmuş planlı yapılardır.

İslam şehirlerindeki çıkmaz sokakların oluşumunda yerel kültür etkili olurken, batı şehirlerinde ise daha çok güvenlik ve sosyal farklılaşma etkili olmuştur. İslam şehirinde çıkmaz sokaklar, farklı mahalleleri, etnik ve dini grupları birbirinden ayıran bir özelliğe sahiptir. Oysa batı şehirlerinde ortaya çıkan cul-de-sac'lar farklı toplumsal sınıfları (alt, orta ve üst gelirli grupları) birbirinden ayırır. Batıda cul-de-sac'lar içe kapanmış ve şehrin genelinden izole yaşamak isteyen grupların yaşadığı yer olmuştur. Dolayısıyla bu sokaklarda yaşayanlar, aynı gelir düzeyine sahip ailelerden oluşmuştur. Bu sokaklarda sosyal (beyaz ve siyahi insanlar) ve ekonomik açıdan benzerlik gösteren gruplar yaşamaktadır. Oysa doğu toplumlarında farklı gelir grubuna mensup aileler, aynı çıkmaz sokakta ikamet edebilmektedir. Yani zengin ve fakir ailelerin konutları aynı çıkmazda yan yana durabilmektedir.

Batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar motorlu araçlara göre planlanırken, İslam şehirlerinde ise daha çok yaya ve hayvanların kullanımına yöneliktir. Cul-de-sac'lar ise geniş ve düz bir yapıya sahip olup, motorlu araçların geçişi ve park edilmesi oldukça kolaydır. Oysa İslam şehirlerinde çıkmaz sokaklar, dar ve dolambaçlı olduğu içinden motorlu araçların giriş ve çıkışı zordur. Bu sokaklar en fazla iki yüklü bineğin yan yana geçmesine izin verecek kadar geniştir. Yani batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar otomobil merkezli iken, İslam şehirlerinde insan ve hayvan merkezlidir. Bunun nedeni batı şehirlerinde çıkmaz sokakların Sanayi Devrimi sonrası dönemi temsil etmeleridir. Buna karşın İslam şehirlerinde sokaklar, sanayi öncesi toplumların karakteristik özelliklerini gösterir.

İslam şehirlerinde çıkmaz sokaklara genellikle tarihi ve geleneksel kent dokusunda rastlanmaktadır. Bunun sebebi son dönemde şehre eklenen bölgelerinde ızgara planının tercih edilmesi ve iki ucu açık sokakların inşa edilmesidir. Oysa batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar şehrin eski nüvelerinde değil, aksine şehrin yeni gelişen kenarlarında rastlanılmaktadır. Şehrin banliyölerinde yaygınlaşan cul-de-sac'lar, şehrin gürültüsünden uzak, güvenli ve izole bir yaşam isteğinden doğmuş, genellikle orta ve üst gelirli gruplara hitap etmiştir. Dolayısıyla Batı şehirlerinde çıkmaz sokaklar bir nevi toplumdan ve kalabalıktan kaçışı temsil eden izole mekânlardır. Modern batının çıkmaz sokakları, ayrıcalıklı ve korunaklı bir kimliğe sahiptir.

Sonuç

İslam şehirlerinin alametifarikası haline gelen çıkmaz sokaklar, batılı araştırmacılar tarafından karmaşık ve plansız düzen olarak görülmüştür. Halbuki çıkmaz sokaklar akılcı ve fonksiyonel bir amaca (mahremiyet, korunma ve güvenlik) hizmet etmektedir. Hem İslam şehirleri hem de batı şehirlerinde çıkmaz

sokakların ortaya çıkması, bu sokakların önemli bir fonksiyonu yerine getirmiş olduklarını göstermektedir. Son dönemlerde Avrupa ve Amerikan şehirlerinde aynı amaca yönelik çıkma sokakların inşa edilmesi, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Cul-de-sac olarak bilinen bu sokaklar, şehrin yeni gelişen semtlerinde giderek önem kazanmaktadır.

İslâm'ın şehir medeniyetinden günümüz modern batı toplumuna kadar, insanların güvenlik ihtiyacı ve mahremiyet duygusu şehirlerin sokak yapısına yansımıştır. Aradan geçen zamana rağmen, İslâm şehirlerinde ortaya çıkan çıkma sokak ile batı şehirlerinde inşa edilen cul-de-sac'ların benzer amaç, kaygı ve ihtiyaç ile yapıldığı anlaşılmıştır. Her ikisi arasında benzerlikler yanında bazı temel farklılıkların da olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İslâm şehirlerinde mahremiyet ağırlıkta iken batı şehirlerinde güvenlik kaygısı ön plana çıkmıştır. Ayrıca İslâm şehirlerinde çıkma sokaklar organik bir şekilde ve kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Buna karşın son dönemlerde batı şehirlerinde inşa edilen çıkma sokaklar belli bir plan doğrultusunda ortaya çıkan düzenli ve planlı sokaklardır.

Bu çalışmada İslâm ve batı şehirlerinde oluşan çıkma sokakların kökeni, yapısı ve fonksiyonları üzerinde durulmuştur. Farklı araştırmacıların görüşlerini dikkate alarak çıkma sokakların önemli bir şehirselleşme bileşeni olduğu vurgulanmıştır. Çalışma kapsamında çıkma sokakların genel olarak şehir, özel olarak da mahalle kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılmıştır. Zira çıkma sokaklar şehirde mahremiyeti sağladığı gibi aynı zamanda güvenli bir mekânın oluşmasında rol oynar. Söz gelimi çıkma sokaklarda insan ve araç sirkülasyonu daha az olduğu için sakinlerinin birbirinin tanınmasını sağlar, karşılıklı güven duygusuna zemin hazırlar. Her geçen gün büyüyen ve betonlaşan şehirlerde yeşil alan büyük ölçüde tahrip olmuş, bu durum çocuklara çok az oyun alanı bırakmıştır. Halbuki çıkma sokaklar, güvenli bir ortam sağlayarak çocuklar için oyun parkı işlevini görebilir. Bu bağlamda yeni inşa edilen yerleşmelerde çıkma sokakların inşasına önem verilmelidir. Bunun farkına varan batılı şehir planlamacıları, çıkma sokaklara giderek daha fazla yer vermeye başlamışlardır.

Çıkma sokaklar sadece fiziki bir mekân değil, bir sosyal mekân olarak da düşünülmelidir. Günümüzde motorlu araç merkezli planlanan sokaklarda insan faktörü göz ardı edilirken çıkma sokaklar, bireyi ön plana çıkaran mekanlardır. Bireyselliğin benimsendiği modern çağda, çıkma sokakların insanların sosyalleşmesi bağlamında yeniden değerlendirilmesi gerekir. Çıkma sokaklar, kamusal mekân ile özel mekân arasında bir geçiş bölgesini temsil etmesinden dolayı insanların sosyalleşmesini kolaylaştırır. Zira çıkma sokaklar, ortak yaşam alanlarıdır. Burası, sokak sakinleri tarafından denetlendiği için güvenli bir ortam sağlamaktadır. Her ne kadar sokağın bir ucu açık olsa bile sokağa girişte kültürel anlamda bir bariyer bulunmaktadır. Çıkma sokak sakinleri arasında sıkı ilişkilerinin olması, aynı zamanda bir kontrol mekanizmasını doğurmuştur. Bu anlamda çıkma sokaklar bir şehir nostaljisi olarak değil, bir ihtiyaç olarak değerlendirilmeli, bu sokaklara şehrin yeni gelişen mahallelerinde yer verilmelidir.

Kaynakça

- Abu-Lughod, J. L. (1987). The Islamic City--Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance. *International Journal of Middle East Studies*, 19(2), 155–176. <http://www.jstor.org/stable/163352>
- Acun, F. (2002). A portrait of the Ottoman cities. *The Muslim World*, 92, 255-281. <https://doi.org/10.1111/j.1478-1913.2002.tb03744.x>
- Aliağaoğlu, A. & Uğur, A. (2016). Osmanlı Şehri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 203-226.
- Aliağaoğlu, A. (2003). Afyon'da Şehir Morfolojisinin İki Unsuru: Cadde-Sokak Sistemi ve Konutlar. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1(2), 63-83. https://doi.org/10.1501/Cogbil_0000000032
- Alver, K. (2010). Mahalle: Mekân ve Hayatın Esrarlı Birlikteliği. *İdealkent*, 1(2), 116-139.
- Asabere, P.K. (1990). The Value of a Neighborhood Street with Reference to the Cul-de-sac. *Journal of Real Estate Finance and Economics*, 3, 185–193 <https://doi.org/10.1007/BF00216591>
- Bala, A. H., & Nafa, H. (2008). “Le Cul-de-sac”. *On-site Review 19: Street*, 68-71.
- Bala, A., H. (2012). Çıkılmaz Sokak”; Mahallenin Üstü Açık Oturma Odası. *Güney Mimarlık*, 10, 27-33.
- Bala, H. A. (2018). Neighborhood from Cul-De-Sac to Gated Community in Turkish Urban Culture: The “Fina”. *ICONARP International Journal of Architecture and Planning*, 6(2), 333–357. <https://doi.org/10.15320/ICONARP.2018.57>
- Bayartan, M. (2005), Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri, *Coğrafya Dergisi*, 13, 85-92.
- Behar, C. (2019). *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Brown, B. B., & Werner, C. M. (1985). Social Cohesiveness, Territoriality, and Holiday Decorations: The Influence of Cul-de-Sacs. *Environment and Behavior*, 17(5), 539–565. <https://doi.org/10.1177/0013916585175001>
- Can, Y. (1991). İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı. Ankara.
- Can, Y. (1992). H.I-III. / M.VII-IX.Y.Y. İslam Şehri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, 109-138.
- Canatar, M. (2013), 1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefsi İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler, *I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, 29 Mayıs-1 Haziran 2013, İstanbul.
- Cansever, T. (2010). *Osmanlı Şehri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cansever, T. (2016). *İslâm'da Şehir ve Mimarî*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Charmes, E. (2010). Cul-de-sacs, Superblocks and Environmental Areas as Supports of Residential Territorialization, *Journal of Urban Design*, 15(39), 357-374. <https://doi.org/10.1080/13574809.2010.487811>

- Cozens, P., & Hillier, D. (2008). The Shape of Things to Come: New Urbanism, The Grid and the Cul-de-sac. *International Planning Studies*, 13(1), 51-73. <https://doi.org/10.1080/13563470801969962>
- Dabbour, L. M. (2021). Morphology of quarters in traditional Arab Islamic city: A case of the traditional city of Damascus. *Frontiers of Architectural Research*, 10(1), 50-65. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2020.11.004>
- Dailymail, (2013). Why the road to happiness is down a cul-de-sac: Neighbours know each other's names and enjoy a coffee together. Erişim Adresi: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-2325921/The-road-happiness-cul-sac.html> Erişim Tarihi: 30.09.2022
- Diñç, F. (2021). İslam İnşâ Hukukunun Mardin Kent Mekânına Yansıması (11.-19. yy). *Mukaddime*, 12 (2), 307-346. DOI: 10.19059/mukaddime.868609
- Diñç, Y. & Üçeçam Karagel, D. (2015). A Comparison of Islamic City Concepts from the Perspective of the East (İslam) and West. *Tourism Environment and Sustainability*, (Edi. Avcıkurt, C., Dinu, M., Hacıoğlu, N., Efe, R., Soykan, A.). St. Kliment Ohridski University Press. p.727-738.
- Doğan, İ. (2002). Korumacılığın Geleneksel Kent Kùltüründen Çıkarması Gereken Dersler. *Ankara Üniversitesi Eđitim Bilimleri Fakùltesi Dergisi*, 35(1-2), 15-23.
- Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı Şehrindeki “Mahalle'nin” İşlev ve Nitelikleri Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, 4, 69-78.
- Ergenç, Ö. (2013). *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqhi, S. (2010). *Osmanlı Kùltürü ve Gündelik Yaşam*. Çev: Elif Kılıç. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göney, S. (2011). Türk-Osmanlı Şehirlerinin Batıyı Etkileyen Bazı Özellikleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(22), 281-293.
- Göney, S. (2020). Şehirlerimizin Başlıca Meselelerine Bir Bakış. *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 19, 1-25. <https://doi.org/10.26650/ihid.19.001>
- Gözüm, İ. G. (2019). Çıkma Sokaklarda Sosyal Etkileşimin Mekânsal ve Toplumsal Nitelikleri Bağlamında Değerlendirilmesi: Aziz Mahmut Hùdai Mahallesi Örneği, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Gürbüz Yoldas, N. (2007). Anadolu Geleneksel Konut Dokusundaki Çıkma Sokak İşlevinin Günümüzdeki Durumunun İrdelenmesi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya.
- Harvey, D. (2016). *Kent Deneyimi*. Çev. Esin Soğancılar. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Harvey, D. (2019). *Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hillier, B. (2004). Can streets be made safe? *Urban Design International*, 9(1), 31-45. <https://doi.org/10.1057/palgrave.udi.9000079>
- Hochschild Jr, T. R. (2013). Cul-de-sac kids. *Childhood*, 20(2), 229-243. <https://doi.org/10.1177/0907568212458128>

- Hochschild Jr, T. R. (2015). The cul-de-sac effect: Relationship between street design and residential social cohesion. *Journal of Urban Planning and Development*, 141(1),1-6. [https://doi.org/10.1061/\(ASCE\)UP.1943-5444.0000192](https://doi.org/10.1061/(ASCE)UP.1943-5444.0000192)
- İnalçık, H. (1995). İstanbul: Bir İslam Şehri, Çev: İbrahim Kalın. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 9, 243-268.
- İncili, Ö. F. & Akdemir, İ. O. (2016). İklimin Konut Kültürü Üzerine Yansımaları: Tarihi Kilis Evleri Örneği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(2), 1-12. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.346899>
- Johnson, S. D., & Bowers, K. J. (2010). Permeability and burglary risk: Are cul-de-sacs safer?. *Journal of Quantitative Criminology*, 26(1), 89-111. <https://doi.org/10.1007/s10940-009-9084-8>
- Kalak, M. & Kalak, D. (2021). *Geleneksel Dokuda Çıkılmaz Sokak Oluşumu ve Koruma Sorunları: Siverek*. İksad Publications.
- Keleş, R. (1980). *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. No.474.
- Kızıltepe, B. (2014). Kent Sokaklarının Mekân İncelemesi: Çıkılmaz Sokak Örneği. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.
- Knox P. L. & Mccarthy L. (2012). *Urbanization: An Introduction to Urban Geography* (3rd Ed.). Pearson.
- Kuban, D. (1968). Anadolu-Türk Şehri. Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler. *Vakıflar Dergisi*, 3, 53-73.
- Kuban, D. (1982). *Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Lefebvre, H. (2019). *Kentsel Devrim*. Çev. Selim Sezer. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. Çev: Gürol Koca & Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. İstanbul: Cedit Neşriyat.
- Othman, S., & Said, I. (2012). Affordances of cul-de-sac in urban neighborhoods as play spaces for middle childhood children. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 38, 184-194. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.03.339>
- Pacione, M. (2009). *Urban Geography: A Global Perspective*. New York: Routledge.
- Petruccioli, A. (2008). *Bellek Yitiminin Ardından: Akdeniz İslam Kent Dokusunun Öğrettikleri*. İstanbul: Yem Yayın.
- Raymond, A. (1994). Islamic city, Arab city: Orientalist myths and recent views. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21(1), 3-18. <https://doi.org/10.1080/13530199408705589>
- Raymond, A. (2010). İslâm Şehri Kavramı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38, 449-451.
- Sınmaz, S. (2018). Türkiye’de Kentsel Planlama ve Dönüşüm Sürecinde Eksik Bir Halka: Yarı Kamusal Mekânlar. *Mimarlık*, 402, 32-38.
- Southworth, M., & Ben-Joseph, E. (2004). Reconsidering the cul-de-sac. *Access Magazine*, 1(24), 28-33.
- Stewig, R. (1966). *İstanbul’da Çıkılmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi*, Çev: R. Turfan, M. Ş. Yazman. İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı: 54.

- Şahin, C. (2017). Türkiye Şehirleri Hakkında Bir Not. *Düşünce Dergisi* 7, 54-58.
- Şahinalp, M. S. & Günal, V. (2012). Osmanlı şehircilik kültüründe çarşı sisteminin lokasyon ve çarşı içi kademelenme yönünden mekânsal analizi. *Milli Folklor*, 93, 149-168
- Tankut, G. (2007). *The Seljuk City / Selçuklu Kenti*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı.
- Tümertekin, E. & Özgüç, N. (2014). *Beşerî Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân*. Çantay Kitabevi.
- Uğur, A. & Aliğaoğlu, A. (2019). *Şehir Coğrafyası*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Weber, M. (2010). *Şehir: Modern Kentin Doğuşu*, Çev: Musa Ceylan. Yarın Yayıncılık.
- Yerasimos, S. (1999). Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine. *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed. Paul Dumont ve François Georgeon. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Zeydan, C. (2010). İslâm Şehirleri (A. Efe, Çev.). *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 6(23), 87-98.